

לימודי מוגבלות: אתגרים וסוגיות

רוני הולר

בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, האוניברסיטה העברית בירושלים

רקע

רוב רובנו, אזרחי המדינה ה(פוסט)מודרנית המשתייכים לגזעים, למינים, למגדרים וללאומים שונים, חרדים מירידה בתפקוד הגופני, השכלי או הנפשי שלנו או של הסובבים אותנו. כבני חברה בעלת אתוס ליברלי אמנם נתנגד לפגיעה ישירה באדם עם מוגבלות, אבל ניטה לקבל כמובן מאליו את משטר האבחונים והבדיקות שמטרתו למנוע לידה של ילד או של ילדה נכים. רוב רובנו, גם המתנגדים נחרצות לכל הפליה על בסיס גזע, מגדר, השתייכות אתנית או נטייה מינית ואף המכירים בכך שלהפליה זו יש ביטויים עדינים וסמויים הקשורים לעיצובו של המבנה החברתי, נוטים להסכים כי סוגים שונים של נכויות ומצבים גופניים, נפשיים או שכליים מונעים מבעלי נכויות אלו למלא תפקידים בעלי משמעות במרחב הציבורי או הפרטי. יתרה מכך, כאזרחים במדינות בעלות אתוס דמוקרטי נאמין כי כל אדם מבוגר זכאי לקבל החלטות הקשורות לחייו, אך נסכים להגביל את זכותו זו אם כישוריו השכליים, התקשורתיים או הנפשיים מוטלים בספק. בשל אתוס זה אף נתנגד – תיאורטית לפחות – לנטילת חירותו של אדם אשר לא פגע (או עלול לפגוע לשיטתנו) בסובבים אותו, אך האתוס האמור לא ימנע מאיתנו לתמוך באשפוז כפוי של המוני אנשים עם מוגבלות במוסדות, תוך נטילת חירויותיהם וזכויותיהם האישיות הבסיסיות.

* אבקש להודות לדורות דורפמן, לאורטל וסר ולמריאלה יאבו על תובנותיהם היקרות מפז. תודתי נתונה גם לקוראות האנונימיות של כתב העת תיאוריה וביקורת ולעורך איתן ברייזס, אשר עזרו לי רבות לדייק בכונתי.

דוגמאות אלו ורבות אחרות מעידות על הקושי הרב בהדירת שיח ביקורתי ביחס למוגבלות. גם היום, בעשור השני של המאה העשרים ואחת, מוגבלות מוסיפה להיתפס בעיני חלקים נכבדים בציבור ובאקדמיה כתופעה רפואית, כטרגדיה אישית וכקטגוריה שאינה זכאית להיכנס בשערי הדמיון הסוציולוגי (Mills 1959). מאמר זה מבקש להציג לקוראי העברית את שדה המחקר של לימודי המוגבלות, שדה אשר רואה במוגבלות תופעה חברתית, ואשר קיבל על עצמו משימה – כמעט סיוזיפית באופייה – של ניסוח מסגרות ניתוח ביקורתיות ביחס להיבטיה החברתיים של תופעת המוגבלות. שורשיו של השדה פוליטיים והם נעוצים בפעילותן של תנועות הנכים הבריטית והאמריקנית, אשר צמחו בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים. החברים והחברות בתנועות אלו ביקשו לנסח מחדש את המקור לשוליותם החברתית ולהציב חלופה תיאורטית להסבר המסורתי הרואה בשוליות זו תוצר ישיר של לקותם – הגופנית, הנפשית או השכלית. בעשותם כך, ביקשו פעילים אלו לחתור תחת ההמשגה האינדיבידואלית, הרפואית והטרגית של המוגבלות ולהציע לראות בה תופעה כלכלית, תרבותית ופוליטית, הנטועה בזמן ובמרחב קונקרטיים. במסגרת המשגה מחודשת זו הצביעו אנשי התנועות הללו על החשיבות שבשיתוף אנשים עם מוגבלויות בתהליך קבלת ההחלטות – האישיות והפוליטיות – ועל הצורך במימוש ערכים של הגדרה עצמית, השתתפות ואוטונומיה (Barnes and Mercer 2010; Goodley 2016).

ברומה לתנועות חברתיות אחרות, גם פעילותה הפוליטית של תנועת הנכים לוותה עד מהרה בפעילות אקדמית ענפה, אשר קיבלה את השם "לימודי מוגבלות". ההקבלה לתנועות חברתיות אחרות ובהן הפמיניזם מאפשרת להיטיב להבין את סדר היום המחקרי של לימודי המוגבלות – ובראשו הרצון לפתוח את חקר המוגבלות לשאלות רבות שכמעט לא נשאלו בשל התמקדותו של המחקר המסורתי בהיבטים הרפואיים והטיפוליים של המוגבלות. שאלות אלה קשורות בין השאר למערכת הכלכלית המנהלת את חיינו ולמידה שבה היא מאפשרת לשלב בתוכה אנשים השונים מבחינה גופנית, נפשית או שכלית; לתרבות שבה אנו חיים ולאופן הייצוג של המוגבלות בתוכה; למערכות הרווחה שאנו פוגשים בצמתים שונים של חיינו ולמידה שבה הן מספקות את צורכיהם ואת מאווייהם של אנשים עם מוגבלויות, וגם לשאלה מה המשמעות של להיות אדם, מהו הגוף האנושי, ובהכללה – מהם חיים ראויים. בזכות שאלות אלו ורבות אחרות נוצר עם השנים גוף ידע עשיר, המצביע על האופנים השונים שבהם עוצבה – ועדיין מתעצבת – הסביבה האנושית לאורך ההיסטוריה על פי אמות המידה של האדם ה"נורמלי" והתקין מבחינה גופנית (able-bodied) ועל פי צרכיו, תשוקותיו והנורמות שלו. גוף הידע של לימודי המוגבלות אף מראה לנו כי בשל עיצוב מצמצם זה הוגדרו מצבים גופניים ונפשיים רבים כ-נורמליים, כסוטים, כאחרים; כלומר, כמוגבלים. יתרה מכך, הבניה זו של הנורמלי וה-נורמלי, של המקובל והחריג, של התקין גופנית ושל המוגבל היא שקופה עד כדי כך שביום-יום היא נתפסת בעיני החברה כטבע

שני הצרוב בגופם ובנפשם של אנשים עם מוגבלות ומציב אותם בעמדה נחותה וטרגית. על כן סדר היום של לימודי המוגבלות מבקש לחשוף את אותה הבניה חברתית, קרי לחשוף את אותם המקומות שבהם השוני הגופני והנפשי מעוצב לכדי משמעות והיררכיה כלכלית, פוליטית ואף מוסרית.¹

תוכניות לימוד ממוסדות של לימודי מוגבלות החלו לצמוח בבריטניה ובארצות הברית בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים, וכיום מתנהלות במדינות רבות תוכניות לימוד לתואר ראשון, לתואר שני ולתואר שלישי. בשל האופי הבינתחומי של השדה תוכניות אלו מתארחות במחלקות רבות, ובהן סוציולוגיה, מדיניות חברתית, משפטים, חינוך, ספרות אנגלית, היסטוריה, עבודה סוציאלית, לימודי תרבות ועוד. עם השנים הוקמו לצד תוכניות אלו גם מרכזי מחקר שפעילותם המחקרית מעוגנת בלימודי מוגבלות. התבססות התוכניות ומרכזי המחקר הובילה גם להקצאת תקנים לחוקרים בתחום, לעריכת כנסים שנתיים, להוצאה לאור של כתבי עת מקומיים ובינלאומיים, להקמת אגודות מקצועיות ולפרסום נרחב של מקראות וספרים. כל אלו מעידים שגם אם השדה של לימודי המוגבלות עדיין נאבק על מקומו הראוי בעולם האקדמי, אין ספק שהוא חלק בלתי נפרד ממנו.

חשובה מאוד לענייננו היא העובדה כי בדומה לשדות מחקר אחרים גם לימודי המוגבלות אינם עשויים מקשה אחת. לאורך השנים הצמיח השדה מתוכו מגוון של גישות תיאורטיות המחזיקות בעמדות אונטולוגיות, אפיסטמולוגיות ומתודולוגיות שונות והחולקות האחת על רעותה בשורה של סוגיות מרכזיות. אם כן, שתי מטרות למאמר זה: ראשית, להציג חלק מאותן סוגיות אשר עמדו לאורך השנים במוקד של תחום לימודי המוגבלות; ושנית, לבחון את מעמדו ומאפייניו הנוכחיים של התחום בישראל.

המאמר יפתח בסקירה של שתי גישות מרכזיות – המטריאליסטית והתרבותית – המבקשות כל אחת להצביע על המנגנונים החברתיים האמונים על תהליך ההנכיה (disablement), כלומר התהליך החברתי אשר מוביל להדרתם של אנשים עם לקויות.² לאחר מכן יובא דיון בסוגיות אחדות העומדות כיום בליבו של תחום לימודי המוגבלות: מקומו של הגוף בחוויית המוגבלות, זהותם של אנשים עם מוגבלויות ואופני ההצטלבות של קטגוריית המוגבלות עם קטגוריות חברתיות אחרות. במהלך השנים, עם התפתחות לימודי המוגבלות, נוספו לדיון בסוגיות הללו מורכבות ועומק תיאורטיים, ולכן היום כבר לא ניתן בהכרח לשייך את העמדות המובעות בו לאחת משתי הגישות. כאמור, בחלקו האחרון של המאמר אמקד את מבטי במתרחש בישראל בתחום זה תוך בחינת התגבשותו של תחום לימודי המוגבלות, של מאפייניו המוסדיים, של סדר היום של חוקריו ושל האתגרים העומדים לפניהם.

1 ראו Snyder and Mitchell 2010; Shildrick 2014; Goodley 2016.

2 בספרות ניתן למצוא מונחים נוספים – כגון נכותנות (ableism) – המבטאים תהליך זה והמשקפים את נקודת המוצא הפרדיגמטית השונה כלפיו.

בין הכרה לחלוקה מחדש של המשאבים

הטענה כי מוגבלות אינה יכולה להסתכם במופיעה הרפואיים והפסיכולוגיים ושהיא תופעה חברתית באופייה מובילה במהרה לדיון תיאורטי נרחב על טיבה של הבניה חברתית זו. במרכזו של דיון זה עומדת השאלה: מהו הדבר בחברה המייצר את המוגבלות? כאשר אנו בוחנים את החברה המודרנית, החילונית והמערבית ממעוף הציפור, אפשר לטעמי לזהות שתי נקודות מוצא לשאלה זו. למעשה, השאלה עוסקת במתח המוכר שבין חלוקה מחדש של המשאבים (redistribution) לבין הכרה (recognition), מתח שמקורו בביקורת הפמיניסטית (Fraser 2007). מדובר במתח שבין הגישה המטריאליסטית, המתמקדת בחלוקת המשאבים ומדגישה את המבנה הכלכלי ואת מצבם השולי של אנשים עם מוגבלויות בתוכו, ובין הגישה התרבותית, העוסקת בהכרה, והגורסת כי המוגבלות נעוצה בפרקטיקות, בעמדות ובשיחים הרווחים בתרבות.³

הסברים מטריאליסטיים לתופעת המוגבלות החלו להתגבש בשנות השמונים של המאה העשרים. בשנת 1990, עם צאתו לאור של ספרו רב-השפעה של מייקל אוליבר הבריטי, *The Politics of Disablement* (Oliver 1990), נעשה האגף המטריאליסטי לאחד מקובעי הטון בשדה של לימודי המוגבלות, בעיקר בכריטניה אבל לא רק בה. ההסברים המטריאליסטיים, הנקראים לעיתים בשם הגנרי "המודל החברתי של המוגבלות", גרסו כי המוגבלות נעוצה במבנה הכלכלי ובמערכת יחסי הייצור הכלכליים, וביתר דיוק – מוגבלות אינה אלא תוצר של הקפיטליזם התעשייתי ושל הסדר החברתי שהוא כונן. אמנם מאז ומעולם היו אנשים עם לקויות שונות, אולם רק עם המעבר למערכת ייצור קפיטליסטית – שמאפייניה הם עבודה בשכר, תגמול אישי, הפרדה בין בית לעבודה, תחרותיות, מקסום רווחים ודרישות סטנדרטיות הקשורות לעבודה ותפוקה – רק אז הוצאו אנשים אלו, אשר לא תאמו את ההיגיון הקפיטליסטי, ממערכת הייצור. יתרה מכך, הוצאה זו מכוח הייצור הובילה לשורה של פרקטיקות מדירות מצד המדינה, דוגמת אשפוז במוסדות. מוסדות אלו הצדיקו עוד יותר את הוצאתו של קהל לקוחותיהם ממעגל הייצור הקפיטליסטי. בו בזמן זכתה הדרה זו לחיזוק נוסף מכיוון של אידיאולוגיות ותפיסות המתייחסות לנכות במונחים רפואיים וטיפולים והרואות בנכות מצב אישי וטרגי שיש להתגבר עליו. כל אלו – ההוצאה ממרחב הייצור

³ הבחנה זו בין שתי הגישות מקורה בעיקר בכריטניה, שם שלטה עד תחילת שנות האלפיים הגישה המטריאליסטית, שליטה אשר הובילה עם השנים לדיון אקדמי ופוליטי על הצורך בשילוב נקודות מוצא נוספות, תרבותיות באופיין, להבנת תופעת המוגבלות. לטעמי, השיח בישראל, אשר במובנים רבים עדיין נמצא בראשיתו, יכול להפיק תועלת מדיון זה, אשר בשנים האחרונות הפך לכוח המחבר בין הניצים והמאפשר להבין מזווית רב-ממדית את מצבם המוחלש של אנשים עם מוגבלויות בחברה (ראו למשל (Danermark and Gellerstedt 2004; Shakespeare 2014).

הכלכלי, השימוש בפרקטיקות מדירות וההצדקה האידיאולוגית – הפכו אנשים עם לקויות לאנשים מוגבלים.⁴

המודל המטריאליסטי זכה למעמד מרכזי בשדה, ועד מהרה החלו לעלות ולהישמע מגוון ביקורות כלפיו. אחת המרכזיות שבהן התמקדה בתפיסתו המצמצמת, דהיינו בכך שהוא רואה במערכת הכלכלית את חזות הכול ומכפיף לה את שאר המערכות, המדינתיות והאידיאולוגיות (Shakespeare 2014). ביקורת זו, אשר בהכללה גסה (מדי) אפשר להגדירה "גישה תרבותית למוגבלות" (Waldschmidt 2017), רואה במוגבלות (גם) תוצר של פרקטיקות, עמדות ושיחים תרבותיים המתרחשים במגוון רחב של אתרי תרבות (Snyder and Mitchell 2010), החל בשפה שבה אנו משתמשים, דרך הייצוגים הספרותיים, התקשורתיים, החזותיים, הבידוריים והאמנותיים של מוגבלויות, וכלה במחקר ובפרקטיקות של המדינה. אם כן, המודל המטריאליסטי, אשר מקורותיו נעוצים בהגות המרקסיסטית (בעיקר הבריטית), ביקש להצביע על הזיקה ההדוקה שבין מערכת הייצור לבין תופעת המוגבלות; הגישה התרבותית, לעומת זאת, אשר מקורותיה נעוצים במסורת צפון-אמריקנית של לימודי המוגבלות ואשר הושפעה מהמפנה התרבותי במדעי החברה והרוח, הפנתה את המבט אל מרכזיותה של מערכת הייצוגים בעיצוב התופעה בתרבות.⁵ שוני זה בא לידי ביטוי גם בהצבעה על מקורה של תופעת המוגבלות; הגישה המטריאליסטית הצביעה על הקפיטליזם כנקודת האפס בהתהוות הקטגוריה, ואילו הגישה התרבותית גרסה כי נקודה זו נעוצה במודרנה על מאפייניה, על הישגיה ועל נספחיה: החשיבה הבינארית והליניארית, המעמד ההגמוני של התבונה, הבירוקרטיזציה וכן הלאה.⁶

הגישה התרבותית משתמשת בתיאוריות פוסט-סטרוקטורליסטיות, פוסטמודרניסטיות או דיס-מודרניסטיות, פוסטקולוניאליסטיות וקוויריות כדי לאתגר את פרויקט המודרנה ואת המצב המודרני, הדורשים סדר, הומוגניות, ניקיון, תבונה, שליטה והתקדמות, ודוחים מעליהם את מי שאינם עומדים בדרישות הסף.⁷ לפיכך, לפי הגישה התרבותית, אנשים

4 למחקרים מנקודת מוצא מטריאליסטית ראו למשל Oliver 1990; Gleeson 1999; Barnes and Mercer 2010.

5 למחקרים מנקודת מוצא תרבותית ראו למשל Garland-Thomson 1997; McRuer 2006; Kafer 2013; Waldschmidt 2017.

6 כפי שניתן להיווכח, המשותף לשתי "נקודות אפס" אלו – הקפיטליזם והמודרנה – הוא ההתמקדות בתופעת המוגבלות כמובניה המודרניים. בהמשך לכך, ציר הזמן המשותף לשתייהן תואם לזה המערבי, תוך השטחה רבה יחסית של הניסיון בחברות אחרות.

7 הכוונה למודרנה כמובנה הרחב, כולל היבטיה התרבותיים ומערכת החשיבה שבבסיסה. טענותי היא כי אמנם גם הגישה המטריאליסטית מותחת ביקורת על מרכיב מרכזי במודרנה – המערכת הקפיטליסטית – אך בדומה לכלל ההגות המרקסיסטית היא עדיין מחזיקה בנקודת מוצא מודרניסטית ביסודו של דבר, כפי שעולה למשל מרעיון הקדמה וממעמדה המרכזי של התבונה בחיים האישיים והציבוריים.

עם מוגבלויות הם הדחויים האולטימטיביים של המודרנה: ביל יוז (Hughes 2002), למשל, מראה כיצד הם ה"זר" הבאומני שיש להרחיקו, להכחידו ולתקנו, ואילו רוזמרי גרלנד-תומפסון (Garland-Thomson 2017) סבורה שהאוטופיה האאוגנית – המבקשת לשלוט בעתיד, לשפרו ולהעלים ממנו מצבי נכות ומוגבלות – משוקעת עמוקות בלוגיקה המודרניסטית ובתשוקתה הפרומתאית לשלוט בגורלה ולעצב אדם חדש.

שתי קריאות מרכזיות אלו של הבניית תופעת המוגבלות – המטריאליסטית והתרבותית – עומדות כיום לפני כמה אתגרים מרכזיים, המובילים לכמה כיווני מחקר. מהצד של המודל המטריאליסטי, הכיוון הראשון שאבקש לסמן הוא הניסיון של המודל לזהות את התוצאות ואת המשמעויות הנובעות מהתמורות העצומות במערכת הקפיטליסטית מאז שלהי המילניום הקודם – ובהן המעבר מכלכלה יצרנית לכלכלת שירותים, לאוטומטיזציה ולרובוטיזציה של שוק העבודה, להגמשת שוק העבודה ולהפרטתו ולחדירתו של הגיון השוק והצריכה לכלל נימי החברה. האם כלכלת שירותים מציעה לאנשים עם מוגבלויות אופק תעסוקתי ורוד יותר? באילו אופנים כלכלה שכזו, הדורשת גם "עבודה רגשית" (emotional labor) ואסתטית, מתאימה לצורכיהם של אנשים עם מוגבלות נפשית ושל אנשים אשר נכותם וגופם מסומנים כ"מכוערים"? האם חופש הבחירה של אנשים עם מוגבלויות מתעצם לנוכח חדירתו של ההיגיון של "הלקוח תמיד צודק" לעוד ועוד מרחבים ציבוריים? מה תהיה המשמעות של היות אדם עם מוגבלות אם יתממש הצפי האפוקליפטי-אופטימי של חברה היפר-טכנולוגית שאין בה צורך בעובדים בשר ודם? האם ללימודי המוגבלות ולתוכנות שהם מציעים יכול להיות חלק בעיצוב חזונה של חברה שכזו? אלו הן רק חלק מהשאלות המרכזיות המונחות כיום לפתחם של מנסחי הגישה.

ברומה לאגף המטריאליסטי, גם האגף התרבותי ניצב לפני אתגרי השעה. כזה הוא הניסיון למתוח את גבולות מושא המחקר – תרבות – ולכלול בו מגוון מתרחב של אתרים ופרקטיקות, ובהם אבחונים גנטיים, אמצעים טכנולוגיים המטשטשים את הגבול שבין אדם למכונה, מדיה חברתית, פעילות פרפורמטיבית ותרבות פופולרית. הרחבה זו קשורה גם לניסיון לבחון לא רק את התרבות הדומיננטית, אלא גם את (תת-)תרבות השוליים, ובעיקר את זו המאפיינת את קהילת הנכים ואת תת-קהילות שבה.⁸ הסטת המבט אל השוליים הובילה לשתי תוכנות מרכזיות: ראשית, וכפי שארחיב להלן, היא אפשרה לזהות כי מוגבלות ונכות יכולות בעצמן לשמש מקור חיובי לתחושת זהות וקהילתיות. שנית, תרבות איננה רק מקור להנחות יסוד נכותניות⁹ אלא גם מצע לשינוי חברתי רדיקלי

8 במהלך השנים התגבשו בקרב קהילת הנכים תת-קהילות הרואות את עצמן כבעלות זהות עצמאית, למשל קהילת החירשים, קהילת האוטיסטים וקהילה של אנשים עם מוגבלות נפשית.

9 המונח נכותנות (ableism) פירושו הדרה על בסיס יכולותיו הגופניות והנפשיות של האדם. לדיון במינוח של לימודי המוגבלות ובלבטים התיאורטיים והלשוניים הכרוכים בתרגומו לשפה העברית ראו זיו ואחרות 2016.

המאתגר את אותן הנחות יסוד. ביטוי מרכזי לתובנה זו הוא הניסיון לשרטט את גבולותיה ומופיעיה של אמנות נכות (disability art) – אמנות שבה הנכות ניצבת במרכז הדיון, מזינה את מעשה האמנות ורוקמת חיבור חוזר ונשנה בין האסתטי לפוליטי (ברויאר 2017), חיבור המאתגר את ה"תסריט" התרבותי השכיח והמצמוץ (מזצו) ביחס למוגבלות ולנכות (Sandahl and Auslander 2005).

לבסוף, אתגר נוסף ומשותף הוא הניסיון לחבר בין הכלכלי לתרבותי, בין הפוליטיקה של החלוקה מחדש לבין הפוליטיקה של ההכרה. המפנה התרבותי בחקר המוגבלות, ואיתו פתיחת השורות להמשגות תיאורטיות מגוונות, אכן סיפקו כלים אנליטיים רבים להבנת חוויית המוגבלות. עם זאת, מצבם השולי של אנשים עם מוגבלויות לנוכח המשבר הכלכלי אשר שטף את מדינות הרווחה המערביות בעשור האחרון, והעובדה כי מצבם במדינות העולם ה"מתפתח" שולי עוד יותר, החזירו את השיח הכלכלי ואיתו את הניסיון לראות במוגבלות תופעה בעלת הקשרים מטריאליים המבנים אתרי תרבות שונים והמוכנים על ידם. בהקשר זה יש לזכור כי לא רק כישלון חומרי עומד אל מול הגישה התרבותית ואתגריה; גם ההבטחה הגלומה בעולם פוסטמודרני, רב-זהויות ותרבויות, מגוון ונזיל בוששה לבוא מבחינתם של אנשים עם מוגבלויות. למשל, לנרד דייוויס (Davis 2014) מראה כי חגיגה זו של הרב-תרבותיות אמנם מאפשרת לתרבויות ולגופים שונים להיכנס ולחגוג יחדיו את הגיוון האנושי, אך מציבה לכניסה זו תנאי אחד לפחות – השתתפות בכלכלת השוק כצרכנים. אם כן, אין להתפלא שרבים מקהילת הנכים, אם בשל אי-השתתפותם המלאה בחברה הצרכנית ואם משום שהם אינם נתפסים כלל כבעלי יכולת בחירה, אינם נכללים במסגרת אותו פרויקט רב-תרבותי.

הגוף: בין נוכחות לנפקדות

למן הופעתו של תחום לימודי המוגבלות נעשה מעמדו של הגוף לנושא לדיונים מתמשכים, אשר במרכזם עומדת השאלה בדבר מקומו של הגוף – ואיתה הלכות או החוויה הגופנית, הנפשית או השכלית – בתהליך ההנכיה. שאלה נוספת היא אם נותר טעם לבחון את אותו גוף לאחר שהדיון הוסט מגופו של האדם אל עבר החברה.

בראשית הדרך לפחות, ובוודאי בניסוח הבריטי דוגמת הגישה המטריאליסטית, ההנחה של לימודי המוגבלות הייתה כי לקות היא נתון המאפיין חלק מהאנשים, אם מלידה ואם במהלך חייהם. בה בעת תהליך ההנכיה, ואיתו ההדרה והשוליות, נתפסו כנעוצים בתהליכים חברתיים אשר הושתו על אנשים אלו מבחוץ. לנוכח חלוקת עבודה קרטזיאנית שכזו לא נותר מקום רב לעיסוק בגוף ובלקות; הם נתפסו כלא בעייתיים מבחינה סוציולוגית ופוליטית. יתרה מכך, העיסוק בגוף, גם אם נעשה מנקודת מבט ביקורתית-חברתית, נתפס כהמשכו של המבט הפרטני וכחלק מהנטייה המסורתית לראות את המוגבלות כעניין השייך לאדם, לגופו וללקותו. החשש היה כי עיסוק בגוף בפרט ובחוויה האישית של המוגבלות

בכלל יכניס בדלת האחורית את המבט הפרטני ויטשטש (שוב) את ההקשר החברתי-כלכלי המעצב את חייהם של אנשים עם מוגבלויות (Oliver 1990; Barnes and Mercer 2010). החל ממחצית שנות התשעים, בין השאר בעקבות השפעה של תיאוריות פמיניסטיות, חלוקת עבודה זו שבין הגופני לחברתי ובין הפרטי לציבורי החלה להיחשב בעייתית. ראשית, אנשים עם מוגבלויות הם בסופו של דבר גם "בשר ודם"; הם מתנסים בחוויות שונות של הדרה בשל השוני בלקותם ובמצבם הגופני או הנפשי, חשים וחווים כאב וטראומה, מודאגים ממצב בריאותם המידרדר ומתעודדים משיפורו. יתרה מכך, הם חווים כל זאת בעולם המניח בבסיסו אנשים ללא חולשות. הנחה זו קשורה לביקורת נוספת על כך שהגוף עצמו, על מיחושיו, כאביו והלקויות המאפיינות אותו לעיתים קרובות אינו רק מצב ביולוגי, אלא גם מצב חברתי. הוא מעוצב על ידי הסכיבה הפוליטית, הכלכלית והתרבותית, ועל כן הוא מצע שעליו מוטבעים היררכיות, נורמות, ופריווילגיות חברתיות. הפעלת הדמיון הסוציולוגי על הגוף הנכה מאפשרת לזהות את אותו תהליך הטבעה, אשר בימים רגילים נתפס כטבע שני, כלומר כשקוף. באופן משלים, "הזנחת" הגוף, ואיתה ההנחה כי הגוף הוא נתון וקיים בעולם, משמעותן הפקרתו למבט הרפואי-מקצועי ונטרול האפשרות להבחין באותו מצע חברתי הפועל עליו (Shakespeare 2014; Goodley 2016).

הפניית המבט הסוציולוגי אל הגוף, אל הנכות ואל החוויה האישית מובילה לתובנה כי שוליותם החברתית של אנשים עם מוגבלויות איננה מתרחשת רק במרחב הציבורי הטיפוסי כמו שוק העבודה, ולא תמיד אפשר למצוא לה פתרון באמצעות חקיקה דוגמת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, תשנ"ח-1998, המחייב מעסיקים בישראל להתאים את סביבת העבודה לצורכיהם של עובדים עם מוגבלות. החוויה של אדם עם מוגבלות מתעצבת במגוון אינסופי, כמעט חמקמק, של אתרים ומפגשים, שבהם גופו הנכה נתקל באי-התאמה לצרכיו ולתשוקותיו (איכנגרין ואחרות 2016). אי-התאמה כזו יכולה לבוא לידי ביטוי בקצב שיחה אחיד המציב אנשים מגמגמים כחורגים מהנורמה, בנורמות של שיחה המציבות אנשים חירשים כחסרי יכולת תקשורתית, בנעיצת מבט או לחלופין בהפנייתו הצידה, במגזר צרכני המייצר דימויי גוף המתעלמים מגופניותו של האדם הנכה, בכרזות על קירותיהן של מרפאות לבריאות הילד ובהן ילדים בריאים ושמחים – כל אלה ועוד מאותתים לאדם הנכה כי קיומו בעולם אינו רצוי.

אנחנו והם? זהות של אנשים עם מוגבלויות

העיסוק בגופם ובנפשם של אנשים עם מוגבלויות קשור קשר הדוק גם לשאלה על זהותם. גם פה ניתן לזהות דמיון רב לתנועות חברתיות ולשדות מחקר המבוססים על פוליטיקה של זהויות: מעבר משרטוט הגבולות לעיסוק בפירוקם. בתחילת דרכו הניח השדה של לימודי המוגבלות על גישותיו השונות כי אפשר לאתר זהות מובחנת של אנשים עם מוגבלויות

וכי זהות זו נשענת על הדיכוי החברתי שחוו אנשים אלו כפרטים וכקבוצה. נקודת מוצא זו ביחס לזהות עמדה אל מול תפיסות רפואיות הגמוניות, אשר נטו להתעלם מזהותם הקולקטיבית של אנשים עם מוגבלויות וראו בהם אוסף של פרטים, שהמשותף להם הוא אבחון רפואי ואשר מבקשים להתגבר ככל יכולתם על מרכזיותו של אבחון זה בחייהם. החל מתחילת המילניום ניתן לזהות ניסיונות שונים לבחון מחדש את אותה תפיסת זהות אשר עמדה בבסיסן של רבות מהגישות החברתיות המוקדמות. דוגמה מרכזית הציגו ג'ון סוויין וסאלי פרנץ' (Swain and French 2000), אשר הציעו שהזהות של אנשים עם מוגבלות מבוססת לא רק על היותם נתונים לדיכוי ולהדרה – כלומר על דרך השלילה – כי אם גם על דרך החיוב. על פי המודל האפירמטיבי שהציעו, נכות, לקות ומוגבלות הן נקודת מוצא ליצירת זהות אישית, קהילתית ופוליטית חיובית, שאמנם מכירה בדיכוי החמור שחווים אנשים עם מוגבלויות בחברה, אולם מציעה לראות בחוויית הנכות כשלעצמה מקור לגאווה ולניסיון חיים ייחודי.

הניסיון לצקת מאפיינים חיוביים לזהות של אנשים עם מוגבלות אמנם אִתגר את התפיסה הרואה במוגבלות תוצר בלעדי של דיכוי חברתי, אולם בדומה לתפיסה זו (ולתפיסה הרפואית) הוא הסכים להנחה שאפשר לאתר זהות מובחנת, מוגדרת, קוהרנטית ויציבה של מוגבלות. בעשור וחצי האחרונים החלו הוגים רבים לערער על הנחה זו, בעיקר הוגים צפון-אמריקנים (וגם אחרים) המתבססים על תיאוריות פוסטמודרניות, קוויריות ופוסט-סטרוקטורליסטיות.¹⁰ לפי דייוויס (Davis 2014), למשל, אם מתייחסים ברצינות לטענה שמוגבלות היא קטגוריה חברתית ואכן מאמצים את העמדה הרואה במוגבלות, בנכות ובנורמליות קטגוריות נזילות, עמומות וחמקמקות, שומה עלינו גם לפרום את ההבחנה הנוקשה שבין נכים לבין לא נכים, בין אנשים עם מוגבלות לבין אנשים ללא מוגבלות, בין "אנחנו" ו"הם". תפיסה אנטי-מהותנית זו, שדייוויס מכנה "דיסמודרניזם", תאפשר לשיטתו לאתגר את החלוקות הבינאריות האחראיות במידה רבה לשוליותם של אנשים עם מוגבלויות. עמדה זו של דייוויס ואחרים, היוצאת נגד פוליטיקת הזהויות במובנה הנוקשה, מהדהדת גם בניתוח חוויות החיים של אנשים עם מוגבלויות בלתי נראות, כגון אנשים עם מוגבלות נפשית או אנשים החולים במחלות כרוניות. אלן ג'ין סמיואלס (Samuels 2003) גורסת שחוויות אלו מרמזות לנו כי יש לאתגר את הזיקה ההדוקה שבין סימנים סומאטיים לבין זהות, חיבור אשר הותיר בשוליים קבוצות רבות של אנשים עם מוגבלות בלתי נראית או בלתי מאובחנת.

מהלך זה, שהחל בחיבור שבין מוגבלות ודיכוי, נמשך בניסיון לצקת תוכן חיובי בחוויית המוגבלות, וכיום הוא מאתגר את האופוזיציה הבינארית של "אנחנו" ו"הם", ומציב שאלות

מורכבות שחוקרות ופעילות חברתיות נדרשות להן: האם אפשר לחולל מאבק פוליטי יעיל בעולם חסר גבולות (אך עמוס מגבלות)? באיזו מידה אפשר ללמוד מניסיוןן של תנועות חברתיות אחרות אשר חוו זה כבר את מהלך פירוקה של פוליטיקת הזהויות? האם אפשר לכוון עמדה שמחד גיסא מכירה במשמעות המטריאלית והסמלית המתלווה לזהות של אנשים עם מוגבלויות אך מאידך גיסא חושפת את המורכבות, את המתחים ואף את הסתירות שבזהות זו? מה המשמעות של פירוק הזהות המשותפת בקרב קהילה שזה עתה הצליחה להתגבר על הנטייה לפרקה באמצעות אבחונים רפואיים? האם עדיין אפשר להצדיק מערכות רווחה והגנה, מקצבאות נכות ועד חוקי אי-הפליה, בעולם שבו המוגבלות איבדה את הקשר עם מסמניה הגופניים והנפשיים? ככלל, מה אפשר לעשות כאשר רב (מדוי?) הניתוק בין הרצון של חוקרות ופעילות השדה של לימודי המוגבלות לחגוג את נכותן לבין הרצון של רבים מקהילת הנכים להתנער ממנה, להתבייש בה ולהתגבר עליה?

מוגבלות וקטגוריות זהות אחרות

ההבחנה בין "אנחנו" ו"הם" נעשית מורכבת אף יותר לנוכח העובדה כי מוגבלות איננה מנותקת מקטגוריות אחרות – למשל מגדר, גזע, שיוך אתני, נטייה מינית ולאומיות. אכן, בשנים האחרונות הופנו חלק ניכר מחיצי הביקורת הפנימיים כלפי מה שנתפס כהתעלמות השדה מזהויות ומצורות דיכוי אחרות. בתחום הגזע והאתניות הובילה ביקורת זו חלק מהחוקרים לכנות את התחום "לימודי מוגבלות לבנים" (white disability studies) – כלומר תחום המובל על ידי חוקרים ופעילים לבנים, בני מעמד הביניים, המתמקד לרוב בחוויותיהם של לבנים והנוטה שלא לזהות את ה"לובן" שלו (Bell 2010). בשנים האחרונות, בין השאר בתגובה על אותן ביקורות, ניתן מקום מרכזי יותר לאופנים השונים שבהם מוגבלות מצטלבת עם זהויות וצורות דיכוי נוספות. ראוי לציין שלושה כיווני מחקר מרכזיים, המשולבים זה בזה. הראשון שבהם מבקש לבחון כיצד משתנה חוויית ההנכיה כאשר האדם הנכה משתייך לקבוצות חברתיות נוספות – נשים, שחורים, להט"בים, אנשים החיים בעוני וכו' – החוות אף הן תהליכי הדרה ודיכוי. מהו אופייה של הדרה כפולה זו? כיצד היא נחווית ובאילו אופנים היא שונה מחוויית המוגבלות של אנשים עם מוגבלויות אשר משתייכים בזהויותיהם המרכזיות האחרות לקבוצות שאינן סובלות מתיוג ומהדרה? האם ההמשגות שמציעים חוקרים בלימודי המוגבלות אכן רלוונטיות לאותה חוויה ייחודית? האם הפתרונות הנובעים מאותן המשגות נותנים מענה לחוויה זו של הדרה כפולה? אלו הן רק חלק מהשאלות הרחופות העומדות במרכזו של כיוון מחקר זה (Petersen 2006; Liasidou 2013).

כיוון המחקר השני מציע לבחון כיצד נעשה שימוש בקטגוריית המוגבלות כדי להדיר אוכלוסיות אחרות. למשל, היסטוריונים מראים כיצד אפיונם (ה"מדעי") של שחורים בארצות הברית כנחותים מבחינה שכלית, גופנית ונפשית אפשר והצדיק את "העלינות

הלבנה" ואת הפעלתן של פרקטיקות כמו עבודות, הפרדה בין גזעים ויחס לא שוויוני, וכן כיצד אפיוןן של נשים כהיסטריות וכלא יציבות הצדיק את הרחקתן מהמרחב הציבורי. באופן דומה יראו חוקרים כיצד הדרה של אוכלוסיות מיעוט, כולל השמתם במערכת החינוך ה"מיוחד", מתאפשרת גם כיום על בסיס סיווגם כחסרי כשירות גופנית, שכלית או נפשית, כלומר כמוגבלים (Baynton 2013).

כיוון המחקר השלישי, הקשור לקודם, מבקש להרחיב עוד את נקודת המבט וללמוד מתוך חוויית ההנכיה על תהליכי הדרה ודיכוי אחרים ולהפך – ללמוד על חוויית ההנכיה מתוך אותם תהליכי הדרה ודיכוי. למשל, רוברט מקרואר (McRuer 2006) מצביע על הדמיון שבין הטרוסקסואליות כפויה (compulsory heterosexuality) לבין כשירות גופנית כפויה (compulsory able-bodiedness) ועל האפשרות הגלומה בשתי הקטגוריות הנזילות הללו – מוגבלות וקוויריות – בחשיפה ובאתגור עריצות זו של הנורמליות. באופן דומה הציעה ליאת בן-משה (Ben-Moshe 2013) לעשות שימוש במוגבלות כדי לבחון ולאתגר את השימוש ההיסטורי והנוכחי שלנו בפרקטיקה הרווחת של הכליאה ולהפך – לעשות שימוש בכליאה כדי לבחון ולאתגר את אשפוזם של אנשים עם מוגבלויות במוסדות.

לימודי המוגבלות בישראל

בחלק אחרון זה של המאמר אבקש להצביע בקצרה על כמה היבטים מרכזיים המאפיינים את החדירה של לימודי המוגבלות לאקדמיה בישראל ולשאל: האם ניתן לזהות שדה מובחן של לימודי מוגבלות? מהם מאפייניו המוסדיים? מהו סדר היום של חוקריו? אילו אתגרים עומדים לפניהם?

אף כי זה שני עשורים השיח החברתי של המוגבלות חודר לשיח הציבורי בישראל ואף יש לו חלק בעיצוב המדיניות בתחום, עדיין לא הצליחו לימודי המוגבלות לחדור למעוזי האקדמיה הישראלית כתחום אקדמי מובחן. כיום אין בשום מוסד אקדמי תוכנית לימודים המוקדשת לנושא ואף אין תקן אקדמי המיועד לעוסקים בתחום. היעדרם של אגודה מקצועית ושל כתב עת אקדמי מבטאים אף הם את שוליותו היחסית של התחום. יתרה מכך, מבט שטחי על הנעשה בכתבי עת המבקשים לספק ניתוח ביקורתי של החברה הישראלית מראה כי המוגבלות, כנושא וכקטגוריה לניתוח, כמעט נעדרת מהם לחלוטין.¹¹ לצד חדירה איטית זו של לימודי המוגבלות אפשר בהחלט לזהות כמה משעולים משמעותיים שבהם צעדו חלוצות התחום בשנים האחרונות, בעיקר מאז תחילת המילניום

11 למשל, באכסניה של מאמר זה – כתב העת תיאוריה וביקורת – הופיע לאורך חמישים גיליונותיו מאמר אחד בלבד שהתמקד במוגבלות כקטגוריה לניתוח ביקורתי של החברה הישראלית. ראו ברויאר 2007.

השלישי (זיו ואחרות 2016). חלוצות אלו, חלק נכבד מהן מתחום המשפט והרווחה, יזמו עם השנים עריכת כנסים בנושא, הקמת מרכז, מכון וקבוצות מחקר, הענקת מלגות ומענקי מחקר לחוקרות את התחום, הפעלת קהילה בתוך האגודה הסוציולוגית הישראלית, עריכת קורסים אקדמיים במחלקות אקדמיות שונות, ניהול פורום אינטרנטי והכנת תוכנית לימוד לתואר שני אשר בימים אלו מחכה לאישורים סופיים. כל אלו מסמנים (בתקווה ואף בצפייה) כי בעתיד הקרוב יקנה לו סדר היום של לימודי המוגבלות אחיזה בת קיימא גם באקדמיה הישראלית. יתרה מכך, מבט אל מחוץ למרחב האקדמי, למשל אל שדה האמנות ומרחבי האינטרנט, מראה כי בשנים האחרונות פורח בישראל שיח המאמץ גישות חברתיות-ביקורתיות ביחס למוגבלות. פריחה תרבותית זו, שמובילים אנשים עם מוגבלויות, מעידה על הקושי לתחום את לימודי המוגבלות, כשם כולל לבחינה החברתית-ביקורתית של המוגבלות, למרחב האקדמי בלבד, שכן היא מתרחשת זה כבר במרחבים שונים של החברה הישראלית.

מאפיין מוסדי נוסף שיש לתת עליו את הדעת הוא הזיקה ההדוקה למדי של לימודי המוגבלות בישראל למוסדות המדינה, ובעיקר לפרויקט מדינת הרווחה. זיקה מוסדית זו באה לידי ביטוי בין השאר בתוכני המחקרים, הנוטים להתמקד בחקיקה, במדיניות ובטיפול, וכן בכך שחלק נכבד מאותם מחקרים ממומן בידי גופים – ציבוריים או ציבוריים למחצה – בעלי עניין בהערכת המדיניות הנחקרת או בקידומה. זיקה מוסדית זו, המאפיינת גם את חדירת התחום למדינות סקנדינביה (Roulstone 2013), משפיעה בשתי דרכים מרכזיות על אופיו של המחקר. מחד גיסא היא מאפשרת לשלב נקודת מבט חברתית-בניתוח המדיניות החברתית והעשייה המקצועית בתחומי הטיפול, הרווחה והמשפט ובקידומן; מאידך גיסא היא עלולה לצמצם את הפוטנציאל הרדיקלי ואת היבטיו הפוליטיים-ביקורתיים של השדה ולהפוך את סדר יומו לרפורמיסטי ומקצועי, המתמקד בהיבטיו הגלויים ואף הטכניים של תהליך הדיכוי וההדרה והמשמר את כוחם של אנשי המקצוע. מצב פוטנציאלי זה של חרב פיפיות הוא אכן אתגר עתידי לעוסקים בתחום ונראה כי למידה מניסיוןן של מדינות רווחה אחרות, כגון מדינות סקנדינביה, יכולה להיות לעזר רב.

אל מול הזיקה למוסדות המדינה בולט גם הניתוק שבין לימודי המוגבלות לבין תנועת הנכים הישראלית, ניתוק אשר בא לידי ביטוי גם בסדר היום של השניים. בהקשר זה יש להדגיש כי בישראל, המדיניות המעוגנת בשיח החברתי של המוגבלות, ובראשה חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות, לא צמחה בעיקרה "מלמטה למעלה", באמצעות תנועת הנכים וארגונים של אנשים עם מוגבלויות, אלא "מלמעלה למטה", קרי בזכות ארגוני זכויות אשר בראשם עמדו אנשים ללא מוגבלויות, חלקם יוצאי ארצות הברית, שייבאו שיח זה מארץ מוצאם. יתרה מכך, בתקופה המדוברת – סוף שנות התשעים ותחילת שנות האלפיים – הייתה תנועת הנכים טרודה במאבק ארצי, ראשון בהיקפו בישראל, על רשת הביטחון

הסוציאלי לחבריה (Rimon-Greenspan 2007), מאבק אשר בו כמעט לא היה חלק לארגוני הזכויות ולשיח החברתי של המוגבלות באקדמיה ובשטח (מור 2008). הבדלים בסדר היום, אם כי במידה פחותה, ניתן למצוא גם כיום, כאשר תנועת הנכים הישראלית עומדת בשיאו של המאבק להגדלת רשת הביטחון הסוציאלי שלהם. כמו במאבקים הקודמים, גם מאבק זה אינו זוכה לתשומת לב מספקת מצד חוקרי התחום של לימודי המוגבלות ומצד ארגוני זכויות המאמצים תפיסה חברתית של המוגבלות. הניתוק היחסי שבין "שיח הקצבאות" לבין "שיח הזכויות" (מור 2008) הוא ביטוי מעשי לאחד מאתגרי המרכזיים של תחום לימודי המוגבלות בישראל: ניסוח מקומה הראוי של מדינת הרווחה והזכויות החברתיות שהיא מעניקה בחיי האנשים עם מוגבלויות. התמודדות עם אתגר זה מחייבת בין השאר לחשוב כיצד אפשר לשלב בין חיזוק מדינת הרווחה, שבעבר אופיינה לעיתים ביסודות פטרנליסטיים, לבין עקרונות וערכים של הגדרה עצמית, השתתפות ובחירה – הנעוצים כאמור בעומקו של השיח החברתי-ביקורתי של המוגבלות.

אתגר נוסף, כללי באופיו, העומד לפני חוקריו של תחום לימודי המוגבלות בישראל הוא הצורך לפתוח ולהרחיב את נקודת המבט החברתית-ביקורתית של המוגבלות ולבקר את עשייתם של אנשי המקצוע. כאמור, במהלך שני העשורים האחרונים חדר הן לציבור והן למדיניות בישראל שיח חברתי של מוגבלות. על אף הישגיו הרבים של השיח הציבורי החדש ועל אף תרומתו הרבה לקידום הזכויות של אנשים עם מוגבלויות, מנסחיו נטו במידה רבה לאמץ תפיסה מונוליתית יחסית של תופעת המוגבלות. נטייה זו מאפיינת גם את אנשי המקצוע בתחום הטיפול והרווחה: התייחסות לגישות החברתיות כלפי המוגבלות כאל מקשה אחת, ללא העושר הרעיוני המאפיין אותן וללא הקצאת מקום למתחים, לסוגיות ולדילמות הרבות הכרוכות באימוץ תפיסה חברתית של מוגבלות. מטבע הדברים התייחסות שכזו מקשה על ההתמודדות עם האתגרים הרבים שביישום תפיסה חברתית במדיניות ובפרקטיקה.

כצד זאת, עם חדירתו של השיח החברתי של המוגבלות אל האקדמיה בשנים האחרונות והתרחבותו אל תחומים נוספים הן במדעי הרוח והן במדעי החברה, נראה כי אכן ניכרת הרחבה של נקודת המוצא התיאורטית ופתיחתה לבחינה ביקורתית. ביטוי לכך ניתן למצוא במקראה שפרסמה בשנת 2016 קבוצת מחקר שפעלה במכון ון ליר בירושלים (ראו מור ואחרים 2016). לא פחות חשובה היא העובדה שמלבד החשיפה למאמרי יסוד אשר כתבו חוקרות מהמובילות בעולם, כוללת המקראה גם מאמרי תגובה שכתבו חוקרות, נשות מקצוע ופעילות חברתיות מישראל והציבו את אותם מאמרים קנוניים בהקשר הישראלי. למשל, מאמרן של נטע זיו ודבורית גלעד (2016) מבקש לחבר בין המודל המטריאליסטי לבין מדיניות התעסוקה בישראל ובראשה הפרקטיקה של שכר מינימום מותאם. מאמר זה של השתיים מצטרף לפרויקטים אחרים מהשנים האחרונות אשר ביקשו לבחון באופן ביקורתי את יחסה של הדוקטרינה המשפטית בישראל לזכויות התעסוקה של אנשים עם מוגבלויות (מור 2012) ואת ההיסטוריה של מדיניות התעסוקה בתחום (Holler 2014).

דוגמה נוספת להרחבת השורות היא מאמרו של אדוה איכנגרין, נילי ברויאר ועדי פינקלשטיין (2016), אשר מבוסס על תיאור רפלקסיבי של עבודת הכתיבה המשותפת, כולל היבטיה הגופניים והנפשיים. תיאור זה נועד לבחון את מקומו של גופן בחוויית ההנכיה וכיצד מקום זה אינו מנותק מההקשר החברתי שבו הן פועלות (ראו גם איכנגרין ואחרות 2016). גם מאמר זה מתחבר למחקרים דומים מהשנים האחרונות, למשל מחקרה של עדי פינקלשטיין (2014) העוסק בחוויית הכאב של נשים החולות בתשישות כרונית ובפיברומיאלגיה, חוויה שהיא תוצר של יחסים מורכבים בין הגוף לבין הסביבה ובין האישי לבין החברתי.

גם סוגיית הזהות זוכה בשנים האחרונות למענה ראשוני. למשל, רונן גיל, שירי שהם וסולה שלי (2016) מציעים ליישם את המודל האפירמטיבי של סוויין ופרנק' (Swain and French 2000) ביחס לקהילות החירשים והאוטיסטים בישראל (ראו גם רוטלר וגיל 2010), וניסים מזרחי (2016), בעקבות תפיסתו הדיס-מודרניסטית של דייוויס (Davis 2014), בוחן את גבולותיהם החברתיים של לימודי המוגבלות ומצביע על כך שחלקים מהציבור הישראלי דוחים את יסודותיהם הליברליים. מאמרו של מזרחי, אשר מתמקד באוכלוסייה הערבית בישראל, הוא דוגמה לצעדים הראשונים של השדה לנסות ולבחון כיצד מוגבלות מצטלבת עם זהויות אחרות בחברה הישראלית, בעיקר הזהות המגדרית (בן-משה ואחרות 2016). אף שהם עדיין בראשיתם, צעדים אלה מראים כי ניתוח זה של הצטלבות זהויות הוא כר פורה להבנה מלאה יותר של תופעת המוגבלות ושל חוויית ההנכיה בישראל (ראו למשל אייל ואחרות 2015).

דוגמאות אחרונות אלו מרמזות גם על הפוטנציאל הרב של לימודי המוגבלות לא רק לשם הבנת מצבם של אנשים עם מוגבלויות, כי אם גם לשם הבנתה של החברה הישראלית, התפתחותה ההיסטורית, ערכיה, מוסדותיה ומנגנוניה התרבותיים. בין השאר, נקודת מוצא ביקורתית זו של המוגבלות יכולה לשמש אותנו כדי להבין את אופייה הפרו-נטליסטי של החברה ואת מדיניות הפיריון שבה (מור ואחרים 2016; Dorfman 2015), את האידיאולוגיה הציונית על פרקטיקות ההכלה וההדרה שבה (Mor 2007) ואת מופעיה התרבותיים (Broyer 2017), את משטר הרווחה בישראל ותהליכי התפתחותו (הולר 2014), את תרבות הצריכה בישראל ומשמעויותיה המגדריות (המר 2017) ועוד. סדר יום זה, אשר מתחבר לדיונים סוציולוגיים, פוליטיים, אמנותיים ופילוסופיים רחבים יותר על החברה הישראלית, משמש נקודת מוצא פורייה לחשיבה מחודשת על מושגי יסוד ועל הנחות יסוד של החברה הישראלית ובכך גם מספק לנו כלים לדמיין ולשרטט עבודה אופקיים) חלופיים) צודקיים) יותר.

ביבליוגרפיה

- אייל, חדרה, רליה זק"ש, אסנת יחזקאל-להט ואורנה רוני, 2015. "הקול השקוף": נשים מדברות על מוגבלות ופמיניזם", **עיונים בשפה ובחברה** 7, עמ' 163-183.
- איכנגרין, אדוה, נצן אלמוג ונילי ברויאר, 2016. "תגובה – ארון הנכות: לצאת, להישאר או לפרק", **שגית מור ואחרים (עורכים), לימודי מוגבלות: מקראה, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 299-311.**
- איכנגרין, אדוה, נילי ברויאר ועדי פינקלשטיין, 2016. "אוחזות במודל החברתי והוא חומק: מוגבלות, ביקורת תרבות והחוויה האישית", **שגית מור ואחרים (עורכים), לימודי מוגבלות: מקראה, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 103-113.**
- בן-משה, ליאת, אירית דלומי תורתי וסולה שלי, 2016. "תגובה – מתווה ללימודי ביקורת מוגבלות פמיניסטיים בישראל", **שגית מור ואחרים (עורכים), לימודי מוגבלות: מקראה, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 264-275.**
- ברויאר, נילי, 2007. "נופלת בין הכיסאות: נרטיבים של הוצאה מהכלל ומהיוצא מהכלל", **תיאוריה וביקורת** 30 (קיץ), עמ' 225-230.
- , 2017. "אמנות נכות: ליצור מתוך הנכות ולחקור לאור הפוליטי", **הרצאה שנישאה במרכז ללימודי מוגבלות, האוניברסיטה העברית בירושלים, 7 ביוני.**
- גיל, רונן, שירי שהם וסולה שלי, 2016. "תגובה – הבניית זהות תרבותית חיובית בקהילות של אנשים עם מוגבלות", **שגית מור ואחרים (עורכים), לימודי מוגבלות: מקראה, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 164-172.**
- הולר, רוני, 2014. "אנשים עם מוגבלויות ומדינת הרווחה הישראלית: המקרה של עבודות דחק", **ביטחון סוציאלי** 95, עמ' 39-76.
- המר, גילי, 2017. "נשים עיוורות רואות מגדר: טקטיקות פרשניות במרחב הצריכה", **רונה ברייר-גארב, דנה אולמרט, ארנה קזין ויופי תירוש (עורכות), קפיטליזם ומגדר: סוגיות פמיניסטיות בתרבות השוק, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 208-231.**
- זיו, נטע, ודבורית גלעד, 2016. "תגובה – שכר מינימום מותאם, כלכלת שוק והבנייה חברתית של מוגבלות", **שגית מור ואחרים (עורכים), לימודי מוגבלות: מקראה, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 82-90.**
- זיו, נטע, שגית מור ואדוה איכנגרין, 2016. "מבוא: לימודי מוגבלות בעברית – שדה אקדמי בהתהוות", **שגית מור ואחרים (עורכים), לימודי מוגבלות: מקראה, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 11-54.**
- מור, שגית, 2008. "לקראת רדיקליזציה של קצבת נכות כללית: דילמות של מאבק לשינוי חברתי", **מימי אייזנשטדט וגיא מונדלק (עורכים), העצמה במשפט, תל אביב: הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן, אוניברסיטת תל אביב, עמ' 91-157.**
- , 2012. "שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות בתעסוקה: מתיקון הפרט לתיקון החברה", **עיוני משפט לה, עמ' 97-150.**

- מור, שגית, נטע זיו, ארלין קנטר, אדוה איכנגרין וניסים מזרחי (עורכים), 2016. *לימודי מוגבלות: מקראה, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד*.
- מזרחי, ניסים, 2016. "תגובה – על גבולותיו החברתיים של השיח הביקורתי על מוגבלויות", שגית מור ואחרים (עורכים), *לימודי מוגבלות: מקראה, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד*, עמ' 332–346.
- פינקלשטיין, עדי, 2014. "אנחנו חיים בעולם האינ': נשים חולות מדברות מתוך סבל גופני על עמימות רפואית והכחשה חברתית", *סוציולוגיה ישראלית* טו(2), עמ' 389–415.
- רוטלר, רוני, ורונן גיל, 2010. "על הספקטרום ומעבר לו: ייצוג אנשים אוטיסטים – שונות, יכולות, זכויות, ומה שביניהן", *מעשי משפט ג*, עמ' 83–101.
- Barnes, Colin, and Geof Mercer, 2010. *Exploring Disability*, Cambridge: Polity Press.
- Baynton, Douglas C., 2013. "Disability and the Justification of Inequality in American History," in Lennard Davis (ed.), *The Disability Studies Reader*, New York: Routledge, pp. 17–33.
- Bell, Chris, 2010. "Is Disability Studies Actually White Disability Studies?" in Lennard Davis (ed.), *The Disability Studies Reader*, New York: Routledge, pp. 406–415.
- Ben-Moshe, Liat, 2013. "Disabling Incarceration: Connecting Disability to Divergent Confinements in the USA," *Critical Sociology* 39(3), pp. 385–403.
- Broyer, Nili, 2017. "Reinforcing Zionist Ableism in Israeli Wheelchair Folk Dancing," *Research in Drama Education: The Journal of Applied Theatre and Performance* 22, pp. 332–338.
- Danermark, Berth, and Lotta Coniavitis Gellerstedt, 2004. "Social Justice: Redistribution and Recognition — A Non-Reductionist Perspective on Disability," *Disability & Society* 19(4), pp. 339–353.
- Davis, Lennard, 2014. *The End of Normal: Identity in a Biocultural Era*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Dorfman, Doron, 2015. "The Inaccessible Road to Motherhood: The Tragic Consequence of not Having Reproductive Policies for Israelis with Disabilities," *Columbia Journal of Gender and Law* 30, pp. 49–83.
- Fraser, Nancy, 2007. "Feminist Politics in the Age of Recognition: A Two-Dimensional Approach to Gender Justice," *Studies in Social Justice* 1(1), pp. 23–35.
- Garland-Thomson, Rosemarie, 1997. *Extraordinary Bodies: Figuring Physical Disability in American Culture and Literature*, New York: Columbia University Press.
- Garland-Thomson, Rosemarie, 2017. "Building a World with Disability in It," in Anne Waldschmidt, Hanjo Berressem and Moritz Ingwersen (eds.), *Culture-Theory-Disability: Encounters between Disability Studies and Cultural Studies*, Bielefeld: Transcript, pp. 51–62.

- Gleeson, Brendan, 1999. *Geographies of Disability*, London: Routledge.
- Goodley, Dan, 2016. *Disability Studies: An Interdisciplinary Introduction*, London: Sage.
- Holler, Roni, 2014. "Disability and Employment Policy in the Israeli Welfare State: Between Exclusion and Inclusion," *Disability & Society* 29, pp. 1369–1382.
- Hughes, Bill, 2002. "Bauman's Strangers: Impairment and the Invalidation of Disabled People in Modern and Post-Modern Cultures," *Disability & Society* 17(5), pp. 571–584.
- Kafer, Alison, 2013. *Feminist, Queer, Crip*, Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Liasidou, Anastasia, 2013. "Intersectional Understandings of Disability and Implications for a Social Justice Reform Agenda in Education Policy and Practice," *Disability & Society* 28(3), pp. 299–312.
- McRuer, Robert, 2006. *Crip Theory: Cultural Signs of Queerness and Disability*, New York: New York University Press.
- Mills, C. Wright, 1959. *The Sociological Imagination*, New York, NY: Grove Press.
- Mor, Sagit, 2007. "'Tell My Sister to Come and Get Me Out of Here': A Reading of Ableism and Orientalism in Israel's Immigration Policy (The First Decade)," *Disability Studies Quarterly* 27(4), pp. 22–35.
- Oliver, Michael, 1990. *The Politics of Disablement*, New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Petersen, Amy, 2006. "An African-American Woman with Disabilities: The Intersection of Gender, Race and Disability," *Disability & Society* 21(7), pp. 721–734.
- Rimon-Greenspan, Hila, 2007. "Disability Politics in Israel: Civil Society, Advocacy, and Contentious Politics," *Disability Studies Quarterly* 27(4), pp. 1–14.
- Roulstone, Alan, 2013. "Disability Research in the Nordic Context: Progress and Challenges in Investment Welfare States 1970–2013," *Scandinavian Journal of Disability Research* 15, pp. 1–12.
- Samuels, Ellen Jean, 2003. "My Body, My Closet: Invisible Disability and the Limits of Coming-out Discourse," *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies* 9(1), pp. 233–255.
- Sandahl, Carrie, and Auslander Philip, 2005. "Introduction: Disability Studies in Commotion with Performance Studies," in Carrie Sandahl and Philip Auslander (eds.), *Bodies in Commotion: Disability and Performance*, Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 1–12.
- Shakespeare, Tom, 2014. *Disability Rights and Wrongs Revisited*, Oxon: Routledge.
- Schildrick, Margrit, 2014. "Critical Disability Studies: Rethinking the Conventions for the Age of Postmodernity," in Nick Watson, Alan Roulstone and Carol Thomas (eds.), *Routledge Handbook of Disability Studies*, London: Routledge, pp. 30–41.

- Snyder, Sharon, and David Mitchell, 2010. *Cultural Locations of Disability*, Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Swain, John, and Sally French, 2000. "Towards an Affirmation Model of Disability," *Disability & Society* 15(4), pp. 569–582.
- Tremain, Shelley Lynn, 2005. *Foucault and the Government of Disability*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Waldschmidt, Anne, 2017. "Disability Goes Cultural: The Cultural Model of Disability as an Analytical Tool," in Anne Waldschmidt, Hanjo Berressem and Moritz Ingwersen (eds.), *Culture-Theory-Disability: Encounters between Disability Studies and Cultural Studies*, Bielefeld: Transcript, pp. 19–28.